

JEŽI

PETAR VUJIČIĆ

ANDŽEJEVSKI

POJAVA SVAKE NOVE KNJIGE JEŽIJA ANDŽEJEVSKOG U POLJSKOJ JE KNJIŽEVNI DOGADAJ PRVOG REDA, DOGAĐAJ SA ZNAČENJEM SENZACIJE, O KOME SE GOVORI, PIŠE, STVARAJU SE ZAVADENI FRONTI VI NAPADACA I BRANILACA, A TIRAZ JE UVEK NEDOVOLJAN ZA ZADOVOLJNO RADOZNALOST ONIH KOJI ŽELE KNJIGU DA KUPE.

Malo je reći da je Andžejevski danas jedan od najznačajnijih poljskih pisaca. Nije dobra odredba ni najutjecajni. Ali je izvešteno da se pojava svake nove knjige Ježija Andžejevskog u Poljskoj književnosti događaj prvoga reda, događaj sa značenjem senzacije, o kome se govori, piše, stvaraju se zavadeni frontovi napadaca i branilaca, a traž je uvek nedovoljan za zadovoljnu radoznalost onih koji žele da knjigu kupe; knjiga nestaje iz prodaje doslovno za dva dana, čine se najneudobnije kombinacije da se do nje dođe, i tako sve to ulazi u mlit o piscu, njegovom delu, o njegovom mestu i ulazi u savremenju poljskoj književnosti.

Ježi Andžejevski je rođen u Varšavi 1909. godine, prvu knjigu pripovedaka objavio je 1936. prvi veliki književni uspeh postigao je romanom *Ski nad srca* (1938). Najznačajniji delo stvorio je tokom rata i posle rata: *Noć* (1945), *Pepeo i dijamant* (1947), *Tama pokriva zemlju* (1957), *Vrata raja* (1960), *Ide skačući po gorama* (1963).

Andžejevski je od početka svoga stvaranja bio čvrsto vezan za savremenost, i zajedno sa uspešima i padovima svoje zemlje i Andžejevskij pisao beležio je svoje uspehe i padove. Vrio ambiciozan, Andžejevski nikad nije bio puki hroničar svoga vremena. Uvek je bio u prvim redovima onih koji su aktivno učestvovali u događajima, primali odgovornost za događaje i — ne retko — trpeći neuspehe.

Kada se pre rata javio u književnosti, počeo je pisati u duhu progresivne katoličke literature. Katolički krugovi gledali su u njemu budućeg poljskog Bernanosa ili čak Morijaka. Danas zaključujemo da je u to vreme Andžejevski bio bliže Morijaku, jer mu je bio dalek Bernanosov ideal milosti i svetosti. Naprotiv, već su tada junaci Andžejevskoga padali kao žrtve unutrašnjih moralnih sukoba i traženju boga, njegovi junaci su stizali na dno očajanja, ne nalazili ni boga ni „sklad srca“.

Put koji je prošao Andžejevski kao pisac vrlo je karakterističan za njega kao poljskog pisca. U svojim traženjima on je svim žarom verovao da je njegov osnovni ljudski zadatak da se bori za najviše moralne vrednosti u čoveku i zato je mogao da menja „veru“, ali ne i da menja cilj kome teži. S nađeg, nepoljskog stanovništva izgleda donekle čudan taj put jednog pisca od katoličanstva do partije, i od marksizma do krajnje sumnje, odcenjanja i pesimizma, ali našta ne nastaje slučajno, te i taj put jednog značajnog pisca pruža mnogo materijala za proučavanje i razmišljanje.

Metafizičke spekulacije o dobru i zlu, o moralnim idealima i službi bogu i čoveku mogli su izgledati krajnje i značajni pre rata, u mirnodobskim uslovima. Ali mrak okupacije stavio je Poljake u velike bezizlazne položaje, i tada su moralni principi morali da izdrže probu daleko težu od svake za koju se dotle znalo. Čovek je tada mogao da ostane veran jedino samome sebi, jer nikakvi uticaji i kočnice društvenog i obezbednog života više nisu važili ni postojali. Okrutna istorija stavila je čitavu naciju, svakog njenog pojedinca, u situaciju Konradovih junaka, kada je sve izgubljeno i kada savko mora da načini svoj vlastiti izbor i da odgovara, pre svega, pred sopstvenom svesću.

Dva poljska pisca usudila su se da zagađuju u oči toj bezizlaznosti da dodirnu pitanja za koja čovečanstvo do tada nije znalo, jer su tek XX vek i fašizam stavili čitave nacije pred lice jednog novog morala i masovnog ubijanja svega ljudskog u čoveku. Ti pisci su Teđeš Borzija i Ježi Andžejevski. Poljska i slovena jezika ima drukčija merila za moralno i nemoralno od ljudi van zemlja. Pred takvim krajnjim ispitom Andžejevskom je hrišćanstvo postalo nedovoljno, ostao mu je jedino njegov mudri učitelj Konrad. U pripovetkama iz vremena okupacije, *Pređ sudom* (1941), *Apel* (1942), *Intermedo* (1942), *Velika nedelja* (1943) — Andžejevski analizira kako se pred smrću ponašaju čovek, pojedinac, i čitava nacija. Rezultat je dosta negativan, ako se meri starim merilima. Većina junaka tih pripovedaka padaju pod teretom nastiia. A ipak su te pripovetke u krajnjem rezultatu optimističke, jer u noći okupacije (— knjiga tih pripovedaka objavljena je posle rata pod naslovom *Noć* (1945) nije ubijena čovekova želja da iznese moralnu pobedu; i oni koji su slomljeni, i oni koji su delićem stvari umeli da sačuvalu živu misao, svani su da je to poraz, ali već sama želja da mu se odupru znači kao iskupljenje. Za naciju je bila velika proba svesti usluđivanje ustanka Jevreja u varšavskom getu. Vekovima taložena

animožija, zvana jevrejskim pitanjem, ođednom je stavila pred bezizlaznu situaciju sve: one što ubijaju, one koji ginu i one koji ostaju živi. U pripoveci *Velika nedelja* Andžejevski pokazuje tu bezizlaznost. Dim spaljenog geta nadneo se nad celu Varšavu, i kao mračna dčivo je sve: ulice, ubijane i svedoke. Kako kaže kritičar Andrej Kijovski, katastrofa je bila veća nego što su to mogli da pojme savremenici.

Pepeo i dijamant pokazuje poljsku stvarnost u danima velikog preokreta. Roman je svedočanstvo velike umetničke i saznanje vrednosti a može služiti kao izvor za razumevanje poljskih problema, vremen aktuelnih odnaha po oslobodenošću, ali i sve do naših dana. Za vreme okupacije se znalo ko je neprijatelj a kad se rat završilo, neprijatelj je postao neko ko je dole bio svoj. Tu je poljska stvarnost nepoređivo komplikovanija od naše, jugoslovenske. Pepeo i dijamant pokazuje taj prelomni momenat komplikovanosti a kompromitovanja ovesetanih vrednosti. Ono što je nedavno bilo heroizam, u prelomnim danima postalo je zločin. Andžejevski u svom romanu pokazuje tragediju bivših partizana iz prolonodnosne armije krajevne, kojima se sada kaže da su neprijatelji i izdajnici, pokazuje one koji nisu izdržali moralnu probu u logorima smrti, po kazuje komuniste koji su dobili vlast, a nemaju na koga da se oslone, jer su i radnici i seljaci još uvek bili velika nepoznanica i zagonetka, zatim pokazuje oportuniste svih masti, koji su uvek i svuda prisutni... Za Andžejevskog kao pisca najznačajnija je bila analiza stanja u kome se u izmisliti zlo i dobro, u kome su pomeneni svi kritičari za ocenu pravde, istine i moralnih vrednosti. Pepeo i dijamant danas je već istorijski roman, u kome nema istorije. Pitanja koja je autor postavio rešavala su se, brutalno i neumitno, tek u kasnijim godinama, na njih je odgovarao sam život.

Karakteristično je za Andžejevskoga da se u godinama neodlučnosti obračun saati. Tako je za vreme okupacije, kada se nije moglo objavljivati, napisao nekoliko satirinih pripovedaka (a sa Ježijem Zagurskim) komediju *Praznik Vinklerice*. Posle 1948. godine, u razdoblju vrlo komplikovanom za Poljsku i Poljake, kada se uporedo sa borbom za socijalističke odnose u zemlji otišlo u vode staljinizma i štanonizma, Andžejevski je nekoliko godina bio partijski pisac broj jedan, držao govore i objavljivao političke i polemičke članke, objavljeno u knjigama *Da bi povedio mir* (1950), *O sovjetskom čoveku* (1951), *Partija i spisateljstvo* (1952), *Ljudi i događaji* I—II, (1952), 1952). U to vreme Andžejevski je najpametniji mogao da se bavi pitanjem česti literarnih dela. Rasipanja između svetlosti o potrebi umetničkog stvaranja i vere da je političko angažovanje u tom trenutku važnije od svega, Andžejevski je nalazio oduške jedino u vraćanju satiri. Zajedljivo i ubistveno, ali i sa dve oštrice, nedovoljno da ubije opravdanu sumnju u ispravnost staljinističkog metoda. Andžejevskom ipak može služiti na čast što je imao snage i hrabrosti da raskine sa staljinizmom još u vreme kada je „veliki mudri voda i učitelj“ još bio živ. Ali posledice ovog razočaranja osećae se u celokupnom kasnijem stvaranju Andžejevskoga.

Da nije bilo služenja velikome mitu, ne bi bilo celokupne literature takozvanog obračunavanja, a Andžejevski ne bi napisao svoj čuveni roman *Tama pokriva zemlju*. Taj roman je ipak nepoređivo širi i značajniji od samog obračuna s nedavnim zabludama i daleko prevazišao momenat u kome je nastao i zbog čega je morao biti napisan tako kako je napisan. Roman se uklapa u neveliku ali častnu listu dela koja su se bavila problemom vlasti, od kraja XIX veka naovamo, da spomenemo samo Braću Karamazove (poglavlje o Velikom inkvizitoru) i *Zle duše* Dostojevskoga, *Čarobni breg* i *Doktor Faust* i *Uzvišeni grad* (1952), *Verovčovi* i *Četković* i *čine se* listom ne iscrpljuje. Andžejevski se čak uklapa u problematiku diskusije koju su ovi pisci započeli, svesno se nadovezuje na Dostojevskog i Tomasa Mana. Pa ipak on je dodao diskutivno izno autentične istine naših dana, i samo zato je mogao stići zaslužen priznanje daleko van granica Poljske.

Radnja romana događa se u Španiji u vreme inkvizicije. Glavni su junaci Tomekveda i njegov sekretar i naslednik fra Dijego. Glavni

problem je teror, psihologija diktatora i podvlašćenih. Šta je ono što diktatore podstiče, čime se rukovode? Da li vrše teror i vladaju u ime dobra ili u ime zla? Šta drži druge u pokornoj potčinjenosti?

Pišući svoga Velikog inkvizitora Dostojevski je dobro poznavao sve vijuge komplikovanog aparata vlasti u silnoj carskoj Rusiji. Pišući o bogu, Dostojevski je znao veoma mnogo o čoveku, o njegovoj spremnosti da se masovno podaje strahu i ropstvu: „Jer nema za čoveka upotrebi i mučnjačke brige no što je ona da bi — postigavši slobodu — mogao što pre da nade nekoga pred kim bi mogao da padne na kolena“.

Andžejevski stavlja u usta jednom vitezu iz *Torkvenadine* pravne izjavu vrlo karakterističnu za iskustvo ljudi XX veka, to je njegov doprinos banalnoj istini o ljudskim slabostima, ali tek te banalne istine objašnjavaju stanje koje je rodilo ljudske dokumente kao što su *Jedan dan Ivana Denisoviča* ili *Memoari generala Gorbatova*: „Zaista si smešan, don Migele, sa svojim znanjem... Bunoš o hrabrosti. Sve su ti gluposti. Postoji samo strah. Jeste, u početku pokušavaš da se boriš protiv njega. Lažeš ili fušiš. Ali lažu i čutanjem strah se samo pothranjuje. Zatim izjeda i tibi sve i na kraju si samo u njega siguran. On jedini ostaje ti veran. U njega jedini možeš da se pouzdaš da te nikad neće napustiti ni izdati. U zamenu možeš da živiš i do dopinosi izgrađuju Kraljevstvo Božje“.

U traženju ključa za svog velikog inkvizitora, Andžejevski mođaje da dođe do sledećeg bitnog pitanja: „Stvorio sam sistem, ali zahvaljujući njemu i kroz njega stvorio sam i ljude sistema. Šta učiniti s njima ako se sistem pokazao kao pogubna ludost? Kako ukloniti teror kada je uspeo da rodi ljude koji jedino u njemu nalaze razloge svoga postojanja? Treba li i njih uništiti pomoću terora?“

Roman je napisan u duhu srednjovekovne hronike u stilskom postupku koji ima draž igre, draž vraćanja na kazivanje drevnih letopisaca, no ta stilizacija je, naravno, vrlo anahronična namerno, treba samo da nam približi vreme o kome se govori.

Vrata raja ostala su do danas problem za poljsku kritiku. I u zemlju u inostranstvu (knjiga je prevedena na desetak jezika) ističe se u nesvakidašnje vrednosti neobične proze. I u ovom delu radnja se događa van Poljske — sada u južnoj Francuskoj, u XIII veku. Negde pred smrt pape Inocentija III (1213) iz južne Francuske usušnih nemačkih oblasti krenuo je dečji krstački pohod da oslobodi Hristov grob. Dečaci i devojčice od osam do šesnaest godina napustili su svoje roditelje i pošli, na put, na poziv jednog pastira kome je, tobože, sve duh obznanio da samo nevini i maleotni mogu osloboditi svet grob.

Nišega istorijskog nema u romanu sem toga okvira. Pohod je krenuo, pohod se valja, vojara barjaci, krstovci paraju nebo, čuje se pesma, zvonjenje zvonaca, jauči bolesnih... I jedan stari svetinik ispeveda u hodu. Svi učesnici pohoda treba da prođu pored svetinika, da se ispevede, da se očiste. Roman je i satkan od nekoliko takvih isповesti.

Svetinik vidi da mlade krstae čeka smrt na putu i zato svima daje oproštaj od greha. Za njega smrtnoga greha nema, on je kao simbol istorije pred kojim su svi jednaki, koja svima priča. Kada isповednik na kraju razdrenih ruku stane ispred pohoda, pokukuavajući ga za zaustavi, to je uzaludno. Sitne noge ovih zanesenjaka, bose i izranjavljane, nastavljaju svoj hod, gaze po vlažnoj zemlji, po slabom isповednikovom telu, i idu dalje, uz pesmu, uz zvonjenje zvonaca, vijorenje barjaka i krstova... Roman je s jedne strane čista poezija, a opet je prožet dubokim pesimizmom i očajanjem. To je priča o ljudskoj slabosti i snazi ljudskih strasti, ljudskog tela, Od strasti i tela se može pobeći, čak je i stari svetinik svestan da je u ovom isповestima želeo da dođe u dodir sa svima, da se podimladi. Niko nije čist. Sve je izjednačeno u čoveku, i dobro i zlo. I kada ide ka dobru, čovek nema snage da savlada mračne snage u sebi.

Andžejevski kao da stavlja u sumnju sve što je pre ove knjige proglašavao za idealno. Pa ipak, ostaje u ovom delu netrešena želja za nekim izlazom, ona izbjia iz atmosfere pripovedanja, iz zaustavljenog krika, — samo gde? U ideji lepop?

U svojim novijim delima Andžejevski kao da skida masku sa sebe, kao da se osloboda mladaletke vere u nepogrešivost. Bivši hrišćanin i bivši moralista, on sada ne pokušava nikom da nameće svoja ubeđenja, nego se trudi da za svoje sumnje pronade bar pitanja. Tražeći smisao ljudske egzistencije i postupaka, Andžejevski nikako ne može da se pomiri s ljudskim porazom, i on ne prestaje da traži njegove korene.

Nema dve knjige Andžejevskoga koje bi ličile jedna na drugu. Čitalac to može zaključiti imajući u rukama dva poslednja dela autora *Pepeo i dijamant*. Ako su *Vrata raja* prozna balada, *Ide skačući po gorama* je po duhu ipak neka vrsta moderne komedije, karnevala.

Ide skačući po gorama je deo stihova iz pesme nad pesmama. To je naslov a istovremeno i motto knjige o savremenim umetnicima i umetnosti. Posle sumnje i mračnog objašnjenja *Vrata raja*, dolazi na red podsmeha sebi i svetlu oko sebe. I to ne nek blag podsmeh, nego podsmeha „karamazovski“, sklon da ponizi ono što je autoru najdraže, već čega on ne može. Poljski nisu ni svesni koliko u njihovom opsesivnom vezivanju za takozvanu zapadnu kulturu ima neispitane karamazovštine, koja je usadena u najdelje stitove čitavne slovenske pabe. Jedan Francuz, recimo, nikad ne bi mogao napisati delo u stilu i duhu *Ide skačući po gorama*. I zato, mada se događa u Parizu, ovo delo govori o Poljskoj i poljskim problemima više nego mnoštvo dela čijs se radnja događa u Varšavi.

Pojava ove knjige bila je u Poljskoj senzacija i, kao sve senzacije, nije prola bez banalnosti. Samo delo takode je spoj banalnosti i najviših umetničkih dostignuća. Kao u svoje vreme Rable ili Hašek, Andžejevski je smatrao da je banalnost sastavni deo umetnosti. Kritičari i čitaoci grabili su se u otkrivanju „ključa“ za pojedine junake dela, i po nekim osobinama promažali su karikature *Pikasa*, *Koktoa*, *Morijaka*, *Belmond*, *Hlaska*, *Tenesi Vilijamsa*. Čak u mešavini stihova nije teško prepoznati pastiš ili parodiju na stil *Džojasa*, *Foknera*, *Lorensa*, *Sartr*, *Vilijamsa*. Pa ipak, pred nama je delo čvrsto i celovito, pred nama je satira koja se ruga i tvorcima kulture i njenom usvajanju. Zasludno bi bilo, ipak, tražiti u ovom romanu stvarne pomenute ličnosti današnjeg pariskog sveta. Jer delo je pisano ne da bi govorelo o njima kao ljudima, nego da bi raspravljalo o našoj savremenosti uopšte i o usvajanju umetnosti i njenom mestu u današnjem svetu.

Delo kripti od erotskih i fizioloških senzacija, a ipak je vreme daleko od apologetike erotike, kompromituje čak i njui, ali i pokušaj da se izvori umetnosti traže isključivo u erotici i fiziologiji.

Slikar Antonio Ortiz prikazan je i kao tvorac i kao protivod modernog mita o savremenom umetniku, kao spoj modernog Dionisa i Šarlatana, ali autor ne krije da svog junaka, u stvari, obožava. Ortizova umetnost je nešto nesumnjivo, ona jedino opravdava i prevazišala šarlatanstvo i snobovštinu talenta i obožavalaca. Ona je jedina apsolutna vrednost, bez obzira na javitnu reklamu i kičevsko pisanje i pohvale zvanih i nezvanih novinara i teoretičara umetnosti. Za muke stvaranja znaju i iskusa starost i početna i talentovana mladost. Ko može da stvara, kada može da stvara, kako umetnik može — ili ne može — da stvara — u to pitanja na koja traži odgovor ova knjiga.

Roman počinje mnoštvom uvodnih niti, mnoštvom sporednih tokova, koji se silvaj u dobijaju pun smisao u centralnoj kamevalskoj sceni otvaranja izložbe šika „genjalnog starca“ Antonija Ortiza. Parodija i podsmev tu dolaze do punog izražaja; pa ipak, to je i najviša potvala umetnosti, umetničkog stvaranju. Na otvaranju izložbe sve se steklo i izmešalo. Stari i mladi, Parizanci i stranci, stvaraoči i bogati paraziti, umetnici i snobovi. To je dalo mogućnost umetniku Andžejevskom da u malome predstavi delić našeg sveta. Njegov prikaz, lucidan, inteligentan, oštar i sarkastičan dočlan je komplikovanosti i banalnosti ovog našeg sveta, koji svi pokušavamo da shvatimo.